

Т.Бикова

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У КРИМУ в 1917 р.

Після Лютневої революції на території Російської імперії розпочався бурхливий розвиток національного руху. Звістка про події в Петрограді надійшла до Криму в перших числах березня. Спочатку переважна більшість кримчан зустріла її з байдужністю. Але досить швидко населення півострова жваво включилося в суспільне життя.

6 березня Тимчасовий уряд запровадив посаду Таврійського губернського комісара, на яку призначив, замість зміщеного губернатора М.Княжевича, колишнього голову губернської земської управи Я.Харченка. Але, незабаром, 27 березня, з огляду на “праві погляди та корупцію”¹ його зняли. Новим комісаром став кадет М.Богданов². Його заступниками були призначені соціал-демократи П.Біанкі та П.Бобровський³.

Протягом 4 — 6 березня в містах півострову замість старих органів влади були створені так звані “комітети громадської безпеки”, в яких керівна роль, як правило, належала кадетам. Одночасно в містах продовжували діяти деякі місцеві думи та управи, а в селах — земські управи. Переважну більшість в цих органах мали есери.

У 1917 р. у політичному русі в Криму брали участь усі прошарки населення. В містах та повітах виникали різноманітні громадські організації. У Сімферополі на політичній арені налічувалося понад два десятка різних партій та організацій: монархісти, кадети, трудовики, октябристи, есери, меншовики-об'єднувачі та інтернаціоналісти, анархісти, кооператори, міллі-фірковці, бундівці, дашнаки, різні спілки молоді, релігійні союзи та ін. Згідно з підрахунками істориків вже на осінь 1917 р. у Таврійській губернії існували 23 політичні партії (з них 13 — національних), 16 з яких були соціалістичними. Вони об'єднували в своїх лавах від 55 до 60 тис. чоловік, або 4,5 % всього працездатного населення півострова⁴. Серед цього розмаїття політичних партій найбільшим впливом на населення користувались кадети, есери, українські есери, меншовики та міллі-фірковці⁵.

Раніше за всіх організувалися кримські кадети. Серед активістів цього руху ми можемо назвати Д.Пасманика, С.Крима,

М.Богданова. Чисельність партії з моменту створення складала майже 2 тис. чоловік⁶.

Найбільш численною та впливовою в Криму була партія есерів. В травні 1917 р. її Севастопольська організація налічувала 13 тис. чоловік, а в жовтні загальна чисельність есерів дійшла до 35 тис.⁷. Однак, вже після жовтня 1917 р. ряди партії почали поступово скорочуватися. Серед видатних діячів партії есерів ми можемо назвати І.Бунакова, І.Баккала, І.Попова, П.Бондаря, С.Ніконова⁸.

Ще з дореволюційних часів значним авторитетом користувалась партія меншовиків. Заснований у 1902 р. Кримський союз РСДРП, який до 1907 р. об'єднував в собі меншовиків, бундовців, більшовиків та ін., знаходився майже цілком під їх впливом. На конференції в Ялті 9 – 10 квітня 1917 р. цей союз знову було відтворено. До складу організаційного комітету союзу увійшли П.Новицький, М.Канторович, В.Біанкі, А.Йоффе, І.Федосеєв, Г.Бережяні. До осені 1917 р. у його складі перебувало (нараховувалося) 4 500 чоловік⁹. Але з вересня він почав розпадатися. Спочатку з нього вийшли плехановці. Потім бундівці та більшовики. Між тими хто ще залишався – інтернаціоналістами та оборонцями, стали накопичуватися суперечності. Все це призвело до того, що наприкінці 1917 р. в губернській організації залишилося близько тисячі меншовиків¹⁰.

Активну роль в політичній боротьбі на півострові відігравали анархісти, які не вважали себе партією. Найбільш відомим представником кримських анархістів був О.Мокроусов.

Оформлення більшовицьких організацій на півострові відбулося досить пізно, а їх вплив у Криму (як і по всій Україні) був мізерним. До речі, до лютневої революції 1917 р. самостійних більшовицьких партій в Криму не було взагалі. Маємо всі підстави стверджувати, що в цей час на півострові налічувалося не більше двох — трьох десятків чоловік, які належали до цієї партії та входили до складу Кримського союзу РСДРП¹¹. Першою більшовицька організація сформувалася у Севастополі (квітень 1917 р.), потім у Феодосії (червень), Євпаторії та Ялті (вересень), Сімферополі та Керчі (жовтень)¹². Серед місцевих більшовиків можна назвати С.Сапронова, І.Назукіна, І.Ржаннікова, І.Клепікова, Н.Остроухову. Протягом 1917 р. їхні лави зміцнювалися за рахунок спеціально відряджених з Росії представників більшовицького ЦК: О.Островська, Ю.Гавен, Ж.Міллер, Я.Тарвацький, С.Новосельський, М.Пожаров та ін.¹³. Після виходу зі складу

Кримського союзу та остаточного розмежування з меншовіками (листопад 1917 р.), на чолі губернського комітету більшовиків став голова євпаторійського комітету Ж.Міллер. Завдяки постійному припливу на півострів російських більшовиків чисельність цієї партії в Криму напередодні жовтневого перевороту наближалася до 2 тис. членів, продовжуючи (на відміну від всіх інших партій) неодмінно зростати¹⁴. В своїй діяльності вони користувалися вказівками газети "Правда" та директивами ЦК, що надсилалися їм з Москви через спеціальних кур'єрів¹⁵.

Цілком зрозуміло, що в багатонаціональному Криму існувало чимало національних партій та груп. Так, серед євреїв був поширений вплив таких партій як: сіоністи, Цієрі-Ціон^{1*}, Бунд^{2*}, Поалей-Ціон^{3*} та СЄРП^{4*}.

Серед українських партій найбільш впливовими були партія українських есерів (УПСР) на чолі з членом Центральної Ради та виконкому Севастопольської ради депутатів армії, флоту і робітників підпоручиком К.Величко^{5*} та УСДРП, котра значно поступалася попередній, маючи всього 2 організації на губернію.

Крім вищезазначених в Криму існували й відділення вірменської соціалістичної партії Дашнакцютун¹⁶ та Союз кримських німців-колоністів¹⁷.

Але серед всіх національних рухів на півострові найвпливовішою силою були кримські татари. Їх велика, а в деяких аспектах, мабуть, й визначальна роль у революційному русі наклала свій, цілком особливий, відбиток на розвиток всього політичного життя в Криму.

Відразу ж після Лютневої революції серед татарських мешканців півострова (в 1917 р., не зважаючи на всі попередні міграції, вони склали більш як чверть його населення) почався процес національного піднесення. Політичне самовизначення татарської інтелігенції (при майже абсолютній неписьменності більшості кримськотатарського населення) проходило в руслі, накресленому діяльністю створеної навесні 1917 р. Національної (Народної) партії — Міллі-Фірка.

^{1*} Сіоністська народна фракція, за поглядами близька до кадетів.

^{2*} Соціал-демократи, голова Є.Ейдельман.

^{3*} Сіоністи-соціалісти.

^{4*} Соціалістична єврейська робітничка партія.

^{5*} УПСР мала своїх прибічників на багатьох судах Чорноморського флоту. Наприклад, можна згадати крейсери "Светлана" та "Память Меркурия", міноносець "Завидный", лінкор "Воля" та ін.

У радянські часи соціально-політичний рух кримських татар майже зовсім не вивчався. В усіх тогочасних працях з історії революції та громадянської війни, енциклопедіях та нарисах з історії Криму Міллі-Фірка оцінювалася досить однозначно: контрреволюційна буржуазно-націоналістична організація.

Партія виросла з національних гуртків та підпільних організацій, і напередодні 1917 р. розгорнула діяльність у значній частині населених пунктів Криму. Однією з перших була група “Ватан” (“Батьківщина”), котра виникла в Криму у 1909 р. Невдовзі в Стамбулі почали функціонувати створені кримськими татарами “Крим Талебе Джеміет” (“Товариство кримськотатарської молоді, що навчається”) та “Джеміет Хайріє” (“Благодійне товариство”)¹⁸.

Найбільш значними постатями в цьому русі стали Челебі Челебієв (Нуман Челебі Джихан) (1885 — 1918 рр.) та Джаффер Сейдамет (1889 — 1960 рр.), які відіграли важливу роль в формуванні та подальшому розвитку національного руху кримськотатарського народу.

Челебі Челебієв народився в 1885 р. в селі Сонак Перекопського повіту Таврійської губернії в родині землевласника. Він закінчив мектеб і медресе, а потім в університеті Стамбулу одержав вищу юридичну і богословську освіту. У 1914 р. Челебієв став студентом Петербурзького університету, де й познайомився з Джаффером Сейдаметом¹⁹. В роки Першої світової війни він став вільновизначенем, а після лютневих подій 1917 р. повернувся до Криму.

Джаффер Сейдамет народився 1 вересня 1889 р. у селі Кизил-Таш Ялтинського повіту в багатій селянській сім'ї, яка змогла дати йому чудову освіту. Він навчався на юридичних факультетах трьох університетів: Стамбула (1908 — 1910 р.), Парижа (1911 — 1913) і Петербургу (1914). Як свого часу Челебієв, Сейдамет розпочав освіту з юридичного факультету Стамбульського університету. У 1910 р. написав книгу “Пригнічений татарський народ”, за яку (завдяки доносу агента таємної поліції) мав бути заарештованим. Але йому вдалося утекти до Парижу, де він вступив в Сорбонну, на юридичний факультет. По закінченні Сорбонни повернувся в Росію, де вступив до Петербурзького університету. На початку Першої світової війни Джаффер був мобілізований і направлений в юнкерське училище. У званні прапорщика в 1916 р. Сейдамет потрапив на фронт, а потім був переведений у запасний полк в Ізмаїлі²⁰. Після лютого 1917 р.

повернувся до Сімферополя, де одразу ж став активним учасником революційного процесу, що розгортався на півострові.

Ці представники кримськотатарського руху очолювали обидва напрямки — духовний та світський: Челебієв був першим демократично обраним муфтієм та головою національного уряду, а Сейдамет — спочатку був військовим міністром, а потім зайняв місце Челебієва на чолі татарського уряду. Завдяки їх діяльності рух кримських татар набув організаційної оформленості та почав грати таку важливу роль в подальшому розвитку подій на Кримському півострові.

25 березня 1917 р. в Сімферополі відкрилося загальне засідання мусульман Криму (згідно різних джерел в його роботі взяло участь від 1,5 до 2 тис. делегатів), на якому був обраний Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком). Він складався з 50 осіб на чолі з комісаром Духовного правління муфтієм Ч.Челебієвим. З 5 квітня фактично всі справи кримських татар перейшли до ведення Мусвиконкому²¹. Його центральними органами стали газети “Міллет” (“Нація”, редактор А.С.Айвазов, виходила з 27 червня 1917 р.) та тижневик “Голос татар” (редактори А.Боданінський та Х.Чапчакчі, виходила з 22 липня)²².

У липні 1917 р. керівництво Мусвиконкому сприяло формуванню Національної партії — Міллі-Фірка. До першого складу ЦК партії увійшли Ч.Челебієв, Д.Сейдамет, А.С.Айвазов, С.Дж.Хаттатов (Хаттат), А.Озенбашли, Дж.Аблаєв, А.Хільмі (Ільмі)²³. В прийнятій програмі новоствореної партії, між іншим, зазначалося: “Росія повинна бути демократичною федерацією національностей. Кожній народності, яка проживає в Росії, незалежно від території, на якій вона мешкає, треба надати автономну групу (так в тексті. - Т.Б.), яка вирішує свої національні завдання цілком самостійно. Територіальні області повинні мати чисто національний характер та не мати ніякого впливу на національні відносини”²⁴. Тобто, своїм завданням Міллі-Фірка вважала створення незалежної Кримської держави. Влітку 1917 р., з дозволу О.Керенського, партія почала формувати власні татарські національні військові формування, так звані ескадрони²⁵.

В липні 1917 р. з Криму до Києва була надіслана делегація мусульман, яка мала врегулювати відносини з Центральною Радою. Делегація подала Центральній Раді доповідну записку, в якій, між іншим, висловлювалося прохання про підтримку їх прагнення до встановлення на півострові автономії і побажання

про територіальне приєднання Криму до України. Центральній Раді також була представлена доповідна записка про створення на півострові мусульманського війська. Обговоривши пропозиції мусульман щодо автономії, Генеральний секретаріат визнав передчасним порушувати це питання перед центральним урядом до вирішення питання про подальшу долю територіальної автономії для України²⁶.

В березні 1917 р. в Криму виникли ради робітничих і селянських депутатів. Вони діяли в Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії, Ялті, Перекопі, Євпаторії, Карасубазарі. В сільських місцевостях виникали ради селянських депутатів — волосні та повітові. Об'єднання рад робітничих і солдатських депутатів з радами селянських депутатів в різних містах Криму проходило в період з кінця літа до осені 1917 р.²⁷. Керівництво в радах, як правило, належало меншовикам та есерам. Одночасно в Криму створювалися профспілки робітників та службовців, керівні посади в яких також займали представники саме цих партій.

Неабиякою силою в Криму були моряки Чорноморського флоту. Він базувався переважно в Севастополі, частково в Одесі та Батумі. Крім того, до його складу входила Дунайська флотилія, кораблі якої базувалися в Ізмаїлі та інших портах гирла Дунаю. Навесні 1917 р. верховне командування флотом належало адміралу О.Колчаку (як головному командирі флоту та портів Чорного моря), який після Лютневої революції визнав верховенство Тимчасового уряду. Спочатку флот стояв осторонь від революційних подій, але поступово становище почало змінюватися. Адже (майже) всі без виключення політичні сили бажали поставити його під свій вплив.

Центральна Рада всіляко підтримувала національне відродження серед українців, що мешкали на території Кримського півострова. З початку березня 1917 р. в Севастополі почала діяти Українська громада, котра проводила просвітницьку роботу серед моряків-українців. З кінця березня розпочала діяльність Чорноморська громада, більшість членів якої складали українські есери²⁸. На початку квітня 1917 р. було обрано Раду Української Чорноморської громади. Головою громади став директор севастопольської жіночої гімназії В.Лашенко, заступниками голови — вчитель М.Коломієць і матрос М.Пашенко²⁹.

Протягом року процес українізації флоту невпинно продовжувався. Логічним фіналом цього стала акція по підняттю на

бойових суднах Чорноморського флоту жовто-блакитних прапорів. 12 жовтня 1917 р. на всіх кораблях та портах флоту з'явилися національні українські прапори з одночасним сигналом-гаслом "Хай живе вільна Україна!", складеним з морських прапорів. В подальшому, 22 грудня 1917 р., Центральна Рада створила в Києві Український генеральний секретаріат з морських справ, який очолив син відомого українського історика Дмитро Антонович. Після об'їзду всіх чорноморських портів, він почав переконувати Центральну Раду в тому, що без Севастополя український чорноморський флот існувати не зможе³⁰.

Але найбільших зусиль до того, щоб посилити вплив (впливати) на моряків Чорноморського флоту докладали більшовики. Так, Я.Свердлов, направляючи черговий загін партійних активістів та матросів до Криму, говорив їм: "Ваше завдання — перетворити Севастополь в революційну базу Чорноморського узбережжя. Севастополь повинен стати Кронштадтом Півдня"³¹. Для виконання подібного завдання до Севастополя регулярно почали прибувати нові та нові дуже великі групи більшовиків з Петрограду та моряків Балтійського флоту.

Щоб виконати свою місію, більшовики вміло використовували конфлікти між офіцерами та матросами і солдатами. Так, 6 червня 1917 р. відбулося делегатське зібрання матросів, солдат та робітників Севастополя, на якому більшовикам вдалося добитися вигнання О.Колчака. Адміралу, який був присутнім на цьому зібранні, не дали сказати жодного слова на свій захист. Після цього Колчак звернувся до Тимчасового уряду з проханням звільнити його з посади і призначити нового командуючого флотом. 7 червня від центрального керівництва до Криму надійшла телеграма з розпорядженням: Колчак повинен прибути до Петрограду³². Новим командуючим Чорноморським флотом призначили капітана I рангу О.Немітца³³.

Есери й меншовики теж не стояли осторонь проблеми Чорноморського флоту та армійських частин, які базувалися на півострові. Влітку 1917 р. з офіцерів, солдатів і матросів була створена "Чорноморська делегація", що орієнтувалася на ці партії³⁴. Згодом почали виникати різні судові та полкові комітети, в тому числі З'єднаний центральний військово-виконавчий комітет, який незабаром об'єднався з радами робітничих та солдатських депутатів у єдину Севастопольську раду депутатів армії, флоту та робітників. Севастопольська рада обрала свій

Центральний виконавчий комітет, керівну роль в якому відігравали есери та меншовики³⁵.

30 серпня у Севастополі був створений Центральний комітет Чорноморського флоту — Центрофлот на чолі з анархістом Є.Шелестуном. Незважаючи на те, що есери та меншовики мали в ньому певний вплив, більш важливу роль там відігравали більшовики. Їхній вплив на матросів Чорноморського флоту поступово, але неухильно збільшувався з кожним місяцем. На кінець року майже весь Чорноморський флот знаходився під керівництвом більшовицької партії.

Відразу після Лютневої революції Таврійська губернія відносилася до так званих “спокійних” губерній. Перша хвиля страйків по Криму пройшла наприкінці травня — на початку червня 1917 р. З цього часу між місцевими органами влади Тимчасового уряду та національними організаціями почали виникати гострі конфлікти. Процес розмежування став набувати ще більшої сили після провалу наступу російських військ на Південно-Західному фронті.

В липні 1917 р. більшовицька партія в Петрограді зробила першу спробу захопити владу. В зв'язку з цим в Криму 7 липня відбулося об'єднане засідання рад робітничих і селянських депутатів з метою “запобігання подіям, аналогічним петроградським”. Нарада визнала необхідним поширити серед населення резолюції, які б вірно висвітлювали те, що сталося та його наслідки. Для запобігання безладдю на півострові організувалися загороджувальні загони, котрі обстежували поїзди, затримували й знищували більшовицьку літературу³⁶.

Але попри всі зусилля більшовицька література все ж завозилася на півострів. Для цього використовувалися різні засоби: перевезення за допомогою робітників поїздів, надсилання її в бандеролях та ін.³⁷.

В першій половині вересня 1917 р. у Києві відбувся З'їзд поневолених народів. У його роботі активну участь взяла й делегація кримських татар, котра складалася з 10 чоловік. Серед делегатів були такі видатні діячі як Джаффер Сейдамет, Челебі Челебієв, Амет Озенбашли. Крім того до Києва приїхали дві жінки — Еміне Шебарова та Айше Ісханова³⁸. Під час обговорення було прийнято рішення про створення в Криму національно-персональної автономії. В резолюції з'їзду зазначалося: “Кожен з народів, що населяють Росію має право на національно-персональну автономію... Обсяг керування, а також і певні форми

внутрішньої організації визначаються Національними Установчими Зборами певного народу, скликаними на основі вселюдного, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного і без різниці статті голосування³⁹. Відповідно до резолюції право вирішення подальшої долі Криму належало винятково мешканцям півострова. Глава кримськотатарської делегації на з'їзді Ч.Челебієв, після повернення з Києва, в інтерв'ю газеті "Голос татар" зазначив, що "керівництво Центральної Ради вирішило надати кримському уряду повну свободу дій"⁴⁰. У свою чергу, інший видатний діяч, Д.Сейдамет зазначав: "Устрій в країні вповні відповідає нашим інтересам. Та постало питання про кордони. Ми визнали необхідним запитати у Ради: чи входить Крим у межі вашої територіальної автономії. З цією метою було направлено до Києва делегацію, котрій доручили привітати Раду з Україною з тим, щоби Рада в свою чергу привітала нас з Кримом... Заява українців: "Ми вітаємо вас з Кримом тому, що бачимо там життєздатні сили, — то ми **поки** (виділено нами. - Т.Б.) цим задовольнились". Після цього відносини між нами зблизилися"⁴¹.

Після придушення виступу генерала Л.Корнілова вплив більшовиків посилювався і на інші (окрім флоту) верстви населення півострова. Вміло використавши цей момент, вони підпорядкували собі не лише переважну більшість матросів, але й зміцнили своє представництво в місцевих радах робітничих та селянських депутатів. З жовтня в Сімферополі відбулася так звана перша Таврійська губернська конференція партії більшовиків. У її роботі взяли участь три делегати від Сімферопольської і по одному делегату від Севастопольської, Євпаторійської, Ялтинської, Феодосійської та Бердянської партійних організацій (тобто на конференції були присутні лише 8 чоловік). Під час її роботи було обрано губернський партійний комітет у складі 7 чоловік, якому наказувалося проводити "агітаційний об'їзд губернії у зв'язку з майбутніми виборами до Установчих Зборів"⁴². Партійний комітет губернії очолював Ж.Міллер.

25 жовтня (7 листопада) партія більшовиків повалила Тимчасовий уряд і захопила владу. Після жовтневого перевороту перед Центральною Радою постало питання про подальшу долю України. Намагаючись уникнути громадянської війни та анархії, що наближалися з боку Росії, М.Грушевський запропонував проголосити утворення Української Народної Республіки, що й було закріплено III Універсалом Центральної Ради. В документі, між іншим, зазначалося: "До території Української Народної

Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)⁴³. Вирішення решти спірних питань подальшого розвитку України належало Установчим зборам України. Днем виборів до них призначалося 27 грудня 1917 р., а днем скликання — 9 січня 1918 р. Таким чином, згідно з текстом III Універсалу Центральної Ради територія Кримського півострову до складу УНР не входила.

Тут нам треба зупинитися на одному дуже важливому питанні, а саме: чому до складу новонародженої держави не було включено Крим.

Центральна Рада головною метою свого існування вважала боротьбу за утвердження державних прав українського народу та проголошення його національно-територіальної автономії. Тому в травні 1917 р. у резолюціях I Всеукраїнського військового з'їзду зазначалося, що Тимчасовий уряд повинен негайно, особливим актом, проголосити національно-територіальну автономію України. Невдовзі, в тексті I Універсалу, Центральна Рада повідомила про створення такої автономії.

Але, проголосивши створення автономної України, Центральна Рада остаточно не окреслила територію, котру ця автономія повинна була займати. Постанова питання про автономну Україну була пов'язана з необхідністю визначити всередині імперії ту територію, на котру повинні були поширюватися державні права українського народу. Адже на політичній мапі світу в той час взагалі ще не існувало держави під назвою "Україна" з чітко окресленими державними кордонами. Завдання Центральної Ради як раз й полягало в тому, щоб створити в міжнародній геополітиці нове державне утворення.

Після свого приєднання до Росії в 1654 р., український народ колонізував великі території на сході й півдні від кордонів колишньої держави часів гетьмана Богдана Хмельницького. Тому кордони XVII ст. не можна було вважати прийнятними для XX ст. За цих умов Центральна Рада обрала єдино можливий принцип визначення тих земель, з яких можна було створити нову українську державу. Критерієм, за яким визначали кордони майбутньої держави, було переважання на місцевості українців. Тобто, голова Центральної Ради М.Грушевський та більшість її членів вважали, що до складу України повинні були увійти території лише тих губерній, де українці складали етнічну більшість населення.

Виходячи з цього принципу, Центральна Рада не заявила своїх прав на Крим. Згідно з переписом 1897 р. перевага мешканців-українців була виявлена лише на материковій частині Таврійській губернії. На півострові переважали росіяни та кримські татари (разом вони склали 68,6 % всього населення), тоді як українців було лише 11,8 %⁴⁴.

Цей факт призвів до того, що політика, котру Центральна Рада проводила щодо Криму, набула двозначного характеру. З одного боку, вона намагалася підтримувати дружні стосунки з представниками різних політичних партій, що знаходилися на півострові, і не мала наміру жорстко підпорядковувати їх своїй владі. Тому протягом всього часу свого існування Центральна Рада майже зовсім не втручалась в політичні події, що проходили в той час в Криму, вважаючи це його внутрішніми справами.

З іншого боку, Центральна Рада наполегливо намагалася прилучити кримський уряд до більш тісної співпраці з нею. Крім того, Центральна Рада докладала зусилля для того, щоб одержати переконливіший вплив на Чорноморський флот. Так, 14 січня 1918 р. було видано закон про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію УНР. В законі зазначалося: "1). Російська чорноморська фльота військова і транспортна проголошуються фльотою Української Народної Республіки і вона виконує обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях. 2). Прапором Української військової фльоти є: полотнище о двох — блакитному і жовтому колірах. В кряжі блакитного коліру історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому. 3). Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому колірах. 4). УНР переймає на себе всі зобов'язання Російського уряду що до Чорноморської Фльоти і утримання фльота та портів. 5). З часу проголошення цього закону всі військові російські транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народної Республіки"⁴⁵.

Тобто, однозначно казати, що Центральна Рада взагалі не цікавилася тим, що відбувалося на півострові, ми не можемо. Але, в умовах створення з земель колишньої Російської імперії єдиної федеративної держави, вона не вважала питання приналежності Криму питанням першорядної важливості. Тим не менше, подальший розвиток подій, котрий невдовзі призвів до відкритого протистояння та військового конфлікту між Центральною

Радою та більшовиками, додав “кримському питанню” особливої гостроти.

Щодо подій на самому Кримському півострові, то звістка про жовтневий переворот прийшла до нього вже на другий день, 26 жовтня. Різні політичні партії по-різному відреагували на цю подію. 20 листопада 1917 р. в Сімферополі відкрилася надзвичайна нарада, скликана за сприянням губернського земського зібрання Таврійської губернії із делегатів від рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, органів земського та міського самоуправління. В її складі були представники різних партій, починаючи від кадетів і закінчуючи меншовиками та есерами (близько 400 чоловік). На нараді було прийнято рішення створити з представників міських дум, земств, громадських та інших політичних організацій Раду народних представників на чолі з меншовиком П.Новицьким. Рада народних представників, за думкою організаторів, повинна була “в найкоротший термін скликати Кримські установчі збори та здійснити заходи для виявлення волі населення північних повітів Таврійської губернії по національному питанню”⁴⁶.

До складу Ради народних представників увійшло 48 чоловік, в тому числі: від міського самоврядування (міські думи) — 6, від рад робітничих та солдатських депутатів — 6 (меншовики та есери), від земств — 9, від рад селянських депутатів — 9 (усі — есери), від профспілок — 2, від татарських комітетів — 3, від українців — 3, від росіян — 2, від євреїв та кримчаків — 2, від німців — 2, від греків — 1, від вірмен — 1, від естонців — 1. Пізніше до складу Ради народних представників було додано ще одного чоловіка від новоствореного Кримського штабу⁴⁷.

Так само як і Рада народних представників кримськотатарська партія Міллі-Фірка також не визнала жовтневого перевороту, й вважала за потрібне створити на території Кримського півострову нову, вільну від більшовицького впливу, демократичну республіку. Міллі-Фірка висунула на порядок денний власне гасло: “Крим — для кримців”, тобто для мешканців Кримського півострову. Адже, “Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет як виразник волі кримських татар, не бажаючи допустити в Криму гегемонії якої-небудь народності над іншою, а також не припускаючи думки про розповсюдження влади будь-якої держави над Кримом, визнає та вважає, що надзвичайні обставини наказують народам Криму взяти на себе турботу про устрій долі свого Краю та з'єднатися

для загальної дружньої праці на благо всіх народів, що населяють Крим”⁴⁸.

Тобто, як видно з вищезазначеної цитати, Міллі-Фірка бажала створити на півострові власну, цілком незалежну від будь-якого уряду, республіку. Адже одразу ж після більшовицького перевороту один з керівників цієї партії Айві Сабрі Айвазов написав на шпальтах своєї газети “Міллет”: “Зараз держави немає, законів немає, порядку немає... В державі порушені мир та спокій. Порядок вирваний з корінням, кожен поводить як може... Ми не допустимо, щоб в нашому Криму з’явилися більшовицькі та анархічні загони, котрі спалахнули в Росії та оточили її”⁴⁹.

На початку листопада на півострові були проведені вибори делегатів до Всекримського татарського з’їзду. 26 листопада 1917 р. в Бахчисараї в залі Баб-і-діван (Залі суду) Ханського палацу розпочали свою роботу Установчі збори кримсько-татарського народу — Курултай. Його 78 депутатів (з них чотири жінки) було обрано голосами більш 70 % татарського населення Криму.

Під час першого ж засідання Курултаю серед його делегатів досить чітко проявилися дві точки зору щодо того, як формувати державну владу в Криму. Більшість депутатів запропонувала вступити в угоду з Радою народних представників. Д.Сейдамет, який стояв саме на цій точці зору говорив: “Татарський національний парламент не має жодного права на вищу владу, на гегемонію в крає. У нас є крайова влада — Рада народних представників. Хто заважає нам працювати рука об руку з ними. В цю грізну хвилину нам треба думати не про захоплення влади, а про те, щоб загасити пожежу, котра розгоряється всюди в краї”⁵⁰.

Інша, менша група депутатів вважала можливим існування влади, створеної лише з представників трьох “елементів”, які “користувалися матеріальною та моральною силою”, тобто з представників Ради народних представників, татарського парламенту та партії більшовиків. Цей проект організації влади вніс та відстоював Ч.Челебієв. Він зазначав: “Якщо ця ідея не може бути впроваджена до життя, то влада в краю по праву належить татарам, тим більш, що окрім єдиної реальної сили, котру в дану хвилину представляють татари... ніякої іншої сили в краї немає”⁵¹.

Після тривалого обговорення було прийняте наступне рішення: обрати комісію, котра повинна була з’ясувати відношення Ради

народних представників та більшовиків до запропонованого Ч.Челебієвим проекту.

10 грудня 1917 р. комісія Курултаю в складі У.Боданинського, С.Ідрісова та Єнілеєва прибула до губкому більшовицької партії та до Ради народних представників і передала їм письмові пропозиції татарського парламенту щодо “скликання крайової влади на нових началах”.

Відповідь, котру члени Курултаю отримали від членів більшовицького губернського комітету РСДРП(б), була підписана Ж.Міллером, Я.Тарвацьким та І.Фірдевсом. В ній зазначалося, що “до скликання губернського з’їзду рад... партія більшовиків виявляє згоду на організацію вищої влади на півострові на началах, котрі запропонував татарський парламент, за умовою, однак, прийняття останнім принципового положення про визнання Раднаркому законним урядом Криму та негайного включення татар до безкомпромісної боротьби із всією контрреволюцією на півострові”⁵².

На засіданні Ради народних представників пропозиції Курултаю викликали цілком однозначну відповідь, котра говорила: “Рада народних представників вважає коаліцію з більшовиками неприпустимою”. Найбільш яскраво настрої більшої частини членів Ради виявилися під час виступу представника партії есерів М.Хаїта, який сказав: “Я піду куди завгодно. Я готовий повернутися до каторги, але з більшовиками йти разом не можу!”⁵³

Отримавши ці повідомлення від більшовицької партії та Ради народних представників, татарський парламент під час чергового засідання виніс на обговорення питання про “свої наступні дії в положенні, що склалося”. Після тривалого обговорення під час голосування більшістю голосів (43 проти 12-ти) була ухвалена резолюція щодо організації крайової влади на півострові. Вона передбачала створення уряду “по угоді між татарським парламентом та Радою народних представників, без більшовиків”⁵⁴.

В ході своєї подальшої роботи, обговоривши “питання про територіальну автономію для Криму, в випадку її прийняття — видання відповідних основних законів”⁵⁵, 12 грудня 1917 р. Курултай урочисто проголосив про створення Кримської Народної Республіки. Одночасно з проголошенням республіки він прийняв її конституцію та оголосив себе (до скликання Всекримських Установчих зборів) Кримським національним парламентом. Того ж дня був сформований національний уряд —

Директорія. До його складу увійшли 5 директорів: голова ради директорів та директор юстиції — Ч.Челебієв, директор по зовнішнім та внутрішнім зносинам (він же голова революційного штабу та військовий керівник) — Д.Сейдамет, директор по справах релігії — А.Шукрі, директор народної освіти — А.Озенбашли, директор фінансів та вакуфів — С.Д.Хаттатов. Усі вони були активістами партії Міллі-Фірка⁵⁶. Невдовзі до цього списку додалися прізвища найвпливових в Криму діячів із складу інших політичних партій, що належали до Ради народних представників. Цей уряд, котрий одразу ж був визнаний керівництвом Центральної Ради⁵⁷, проіснував до січня 1918 р., коли Крим захопили більшовики.

20 грудня 1917 р. текст конституції Кримської республіки (“Кримсько-татарські основні закони”) було надруковано в газеті “Голос татар”. В статті 12 цієї конституції, між іншим, зазначалося: “Курултай, визнаючи структури правління кожного краю, підтриманий абсолютно більшістю голосів мешканців, які його населяють, вважає, що форма правління в Криму може бути визначена Кримськими Установчими зборами”⁵⁸.

Між новообраною Директорією та Радою народних представників була укладена угода, згідно з якою створювався центр для керівництва військовими діями — Кримський штаб. На його чолі стали Д.Сейдамет та полковник А.Макухін. За повідомленнями місцевих газет в розпорядженні Кримського штабу знаходилися понад 2 тис. офіцерів царської армії⁵⁹, які розміщувалися в Ялті, Феодосії, Євпаторії, Судаку та інших містах півострова⁶⁰. Крім того, одразу ж після появи Кримського штабу до нього звернулися матроси з лінкору “Воля”, які заявили, що “лінкор віддає себе в повне розпорядження цього штабу”⁶¹.

Після створення Кримського штабу Центральна Рада визнала його військовим органом півострову. Через штаб Одеського округу вона надсилала йому накази щодо “демобілізації та звільнення у відпустку всіх солдатів і матросів великоросійських губерній”⁶².

Петроградські події були обговорені також й на засіданнях рад робітничих та селянських депутатів. Більшістю голосів ради в Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії та Євпаторії прийняли постанову про те, що вони не визнають влади більшовицької партії. Так, наприклад, у резолюції, прийнятій на засіданні Виконкому Сімферопольської ради робітничих, селянських та солдатських депутатів від 27 жовтня 1917 р., зазначалося:

“Захоплення влади в теперішній час, коли в країні володарює анархія, коли продовольча та транспортна кризи є грізним фактором сучасності, є безглуздою, злочинною авантюрою, перед скликанням Установчих зборів. Від прихильності та довіри до тимчасового уряду (радянського) виконавчий комітет Сімферопольської ради утримується”⁶³. Остаточне рішення передбачало, що “у зв’язку з жовтневим переворотом” всі ради міст оголосили про “взяття влади в свої руки”⁶⁴.

Більшовицькі організації півострову після отримання повідомлення з Петрограду також активізували свої дії. В Севастополі вони почали надсилати агітаторів на кораблі, підприємства та військові частини. На початку листопада місцеві більшовики отримали нове підкріплення: в Крим з Петрограду прибула значна група партійних працівників, котрі мали “досвід революційної боротьби”⁶⁵.

Моряки Чорноморського флоту теж відгукнулись на ці події. Завдяки тому, що вони перебували під впливом більшовиків, моряки підтримали жовтневий переворот. 6 листопада 1917 р. в Севастополі відкрився Загальночорноморський флотський з’їзд. Спочатку на ньому головував есер Моренко, але вже на другий день його зняли, а натомість головою став більшовик, матрос Платонов⁶⁶. З’їзд прийняв резолюцію, в якій зазначалося, що він вважає “обраний Центральний виконавчий комітет Всеросійського З’їзду рад єдиним носієм верховної влади та закликає всіх матросів, солдатів, робітників та селян згуртуватися навколо рад і підтримати їх в боротьбі з контрреволюцією”⁶⁷.

На з’їзді також було обговорено питання про “зраду” Центрофлоту, який зайняв ворожу до радянської влади позицію. Більшовицьки спрямована частина моряків домоглася прийняття рішення про його розпуск⁶⁸.

Важливою подією на з’їзді було зіткнення між більшовиками та представниками Центральної Ради. Остання висунула питання про українізацію Чорноморського флоту. З’їзд зробив все, щоб ця пропозиція була відкинута⁶⁹.

Але не можна говорити, що всі без винятку більшовицькі організації Криму одностайно підтримали більшовиків Петрограду. Євпаторійська партійна організація на чолі з В.Єлагіним виступила з засудженням жовтневого перевороту. Свою заяву вона надрукувала на сторінках меншовицьких газет. Прибічники В.Єлагіна були й в Сімферопольській та Севастопольській партійних організаціях⁷⁰.

Усі політичні партії та різноманітні національні й релігійні організації взяли активну участь під час проведення виборчої кампанії в Установчі збори, котра відбулась в листопаді 1917 р. По Таврійській губернії проголосувало 574 тис. 732 чоловіка, що складало лише 54 % виборців губернії. За есерів проголосувало 52,2 % тих, хто брав участь у голосуванні, кадети отримали 6,8 % голосів, меншовики — 3,3 %, народні соціалісти — 0,8 %. Серед національних списків голоси розподілилися таким чином: кримські татари отримали 11,9 %, українці — 10,7 %, німці — 4,8 %, євреї — 2,4 %⁷¹.

За більшовиків голосували, перш за все, кадрові робітники великих міст: Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Керчі, Бердянська. Загалом під час виборів по всій Україні за більшовиків голосувало лише 10 % населення, а по Таврійській губернії (без флоту) — лише 5 %⁷².

Вибори в Установчі збори наочно виявили той факт, що більшість населення Криму голосувала проти більшовиків. Усвідомивши це, більшовицька партія, відкинула раніше висунуті привабливі для мас гасла, і пішла шляхом збройного розгону всіх органів влади, в яких не мала переважної більшості.

Після того, як в грудні 1917 р. на з'їзді в Києві більшовики зазнали цілковитої поразки, в Харкові було проголошено про створення радянського уряду України. Відразу ж після проголошення він оголосив Центральну Раду поза законом і звернувся за військовою допомогою до радянської Росії. Уряд Росії визнав радянський уряд України єдиним законним урядом і прийняв рішення негайно надати йому військову допомогу в боротьбі з "контрреволюційною" Радою. На Україну були надіслані війська під командуванням В.Антонова-Овсієнка.

На Кримському півострові першим місцем, де більшовики перейшли в наступ, був Севастополь. Ще на початку грудня 1917 р. в місто прибула чергова група балтійських моряків, яких направив ЦК РСДРП(б). Під їх впливом на загальноміському мітингу робітників, солдатів та матросів була прийнята резолюція про цілковиту підтримку дій РНК⁷³. 11 грудня фракція більшовиків виступила із заявою про необхідність роззброєння "контрреволюційного офіцераства та місцевої буржуазії"⁷⁴. Наступного дня моряками була заарештована, а потім розстріляна без суду та слідства велика кількість офіцерів. Їх звинуватили в "тяжких злочинах проти революції та радянської влади"⁷⁵. 16 грудня ревком (в складі якого було 18 більшовиків і 2 лівих есера)

оголосив, що ради робітничих, солдатських та селянських депутатів вважаються розпущеними, оскільки влада з цього моменту переходить до нього⁷⁶.

6 січні 1918 р. з Москви до севастопольської ради військових та робітничих депутатів було надіслано телеграму за підписом К.Ворошилова в якій центральне більшовицьке керівництво поставило перед місцевими кадрами нове завдання. Воно вимагало “почати організацію військової сили краю” до початку роботи “крайових Установчих зборів”⁷⁷. Тобто кримському керівництву офіційно наказувалося негайно розпочинати формування власних збройних з’єднань.

Завдяки місцевій військовій силі, а також тієї, що була надіслана з боку Росії, 4 січня 1918 р. радянська влада була встановлена в Феодосії, 6 січня — в Керчі, 9 січня — в Ялті, 14 січня — в Сімферополі, 16 січня — в Євпаторії. Величезну допомогу в цьому надали кораблі Чорноморського флоту, котрі спрямовувалися з Севастополя на підтримку місцевих більшовицьких організацій.

Згадуючи події того часу, відомий діяч більшовицької партії Ю.Гавен зазначав: “Вже наприкінці грудня 1917 р. після захоплення влади стало ясно, що Крим може радянізуватися лише шляхом збройної боротьби і якщо більшовики взяли владу в Севастополі, то лише тому, що флот мав великі запаси зброї і ми там мали добре керівне ядро. Прийшлося притримуватися дипломатії... Ми йшли під гаслом оборони революції. Моряки йшли обороняти свій флот, свій революційний Севастополь, і ми весь час вели таку роботу, щоб все виглядало так, що на нас наступають контрреволюційні сили, офіцерські загони, ескадронці, а ми тільки обороняємося, і таким чином кидали свої сили до Ялти, Євпаторії, Керчі”⁷⁸.

В деяких містах татарські війська намагалися відбити наступ більшовицьких загонів, але військова підтримка, котру останні мали з боку флоту та артилерії змусила ескадронців відступити. Частина їх військових формувань була знищена (в тому числі загинув ряд керівників Кримського штабу, серед них і полковник А.Макухін⁷⁹), хоча іншим вдалося сховатися в гірській частині півострову⁸⁰. Незабаром після захоплення влади більшовики стратили всіх тих, хто мав нещастя потрапити до них у полон. Так, серед багатьох інших, 22 січня 1918 р. червоноармійцями та матросами був жорстоко забитий перший демократично обраний муфтії Криму Челебі Челебієв.

Центральна Рада не мала змоги надати військову допомогу Криму. В січні 1918 р. в Києві спалахнуло повстання робітників заводу "Арсенал". Після його придушення Рада знов повинна була відбиватися, але вже від наступу червоногвардійців.

Єдиним порятунком проти наступу більшовиків було укладення миру з країнами Четверного союзу. Для ведення рівноправних переговорів було необхідно проголосити незалежність України. Цей акт УНР здійснила своїм IV Універсалом 9 (22) січня 1918 р.

Після проголошення незалежності України Центральна Рада направила свою делегацію на мирні переговори до Бресту. Після цілої низки дипломатичних змагань, 9 лютого 1918 р. між УНР з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, з іншого боку, було підписано мирний договір.

Щоб вести збройну боротьбу з арміями радянської Росії, українська делегація звернулася до уряду Австро-Угорщини з проханням надати можливість січовим стрільцям повернутися в Україну. Цю вимогу використало в своїх інтересах німецьке командування. Генерал Гофман примусив українську делегацію підписати заздалегідь підготовлену відозву до німецького народу про допомогу⁸¹. Ці події з часом мали найти свій відгомін і в Криму.

Під час переговорів на захопленому більшовиками півострові відбувався процес зміцнення радянської влади...

Таким чином, ми бачимо, що, незважаючи на тісні взаємостосунки між Центральною Радою та представниками різних партій Криму протягом всього того часу, який Центральна Рада перебувала при владі, вона не вважала за потрібне офіційно підпорядкувати Кримський півострів київському уряду. Виходячи з принципу створення автономної України за етнографічною ознакою, вона не намагалася приєднати до себе території, де серед місцевих мешканців українці не склали більшості. Бажаючи перетворення Російської імперії на федеративну державу, керівники Центральної Ради не бачили необхідності в тому, щоб Крим законним чином належав безпосередньо Україні. Цим зумовлювалася політика невтручання, котру провадила Центральна Рада щодо Криму. Доля Кримського півострову та питання про його законне приєднання до України почали цікавити київський уряд лише після того, як до влади прийшов гетьман П.Скоропадський.

- 1 Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - Симферополь, 1997. - С. 12.
- 2 Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. - Т. 1. Март 1917 г. — Апрель 1918 г. - Симферополь, Крымиздат, 1957. - С. 7.
- 3 Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 12.
- 4 Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. - Симферополь, 1993. - С. 33.
- 5 Державний архів Автономної Республіки Крим (Далі: ДААРК). - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 5.
- 6 Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. - С. 21.
- 7 Королёв И.В. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). - Симферополь, 1993. - С. 14; Його ж. Возникновение политических партий в Таврической губернии. - С. 23.
- 8 Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 21.
- 9 Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. - С. 28.
- 10 Там само. - С. 29.
- 11 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 9 зв.; Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. - Ч. 2. – Симферополь, Крымиздат, 1957. - С.14.
- 12 Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. - Т. 1. - С. 8.
- 13 Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 23.
- 14 Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. - С. 30.
- 15 Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - Симферополь, Крымиздат, 1957. - С. 28.
- 16 Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 23.
- 17 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 10.
- 18 Зарубин А.Г. К истории Милли-фирка (Национальной партии). // Крымский музей. - 1994. - № 1. - С. 39.
- 19 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 109. - Арк. 1.
- 20 Там само. - Арк. 2.
- 21 Там само. - Арк. 3.
- 22 Там само. - Арк. 19; Возгрин Е.В. Исторические судьбы крымских татар. - М., Мысль, 1992. - С. 389.
- 23 ДААРК. - Ф.Р-1694. - Оп. 1. - Спр. 31. - Арк. 241.
- 24 ДААРК. - Ф.П.-1. - Оп. 1. - Спр. 770. - Арк. 112.
- 25 Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 27.
- 26 "Голос татар". - 1917. - 29 июля.

-
- 27 Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 13.
 - 28 Королёв В.И. Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917 — 1918 гг.). - Симферополь, Таврия, 1994. - С. 6.
 - 29 Иванець А.В. Український вектор політики Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. - 1998. - № 3. - С. 143 - 144.
 - 30 Сергійчук В. Центральна Рада і Чорноморський флот. // Центральна Рада і українських державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) / Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (у 2-х частинах). - Частина II. - К., 1997. - С. 380 - 381, 384.
 - 31 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 313. - Арк. 1; Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 30.
 - 32 Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 22 - 23.
 - 33 Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - С. 61.
 - 34 Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. - Т. 1. - С. 10.
 - 35 Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - С. 61.
 - 36 Там само. - С. 36.
 - 37 Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. - Т. 1. - С. 38 - 39.
 - 38 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 109. - Арк. 24.
 - 39 Реент О.П., Андрусин Б.І. З'їзд поневолених народів. 8 — 15 вересня 1917 р.) (21 — 28 вересня н. ст.). - К., 1994. - С. 51.
 - 40 "Голос татар". - 1917. - 14 жовтня.
 - 41 Там само.
 - 42 Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Т. 1. - С. 74 - 75; Очерки истории Крымской областной партийной организации. - Симферополь, Таврия, 1981. - С. 44.
 - 43 Чотири Універсали. - К., 1990. - С. 10.
 - 44 Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. - Т. ХLI. Таврическая губерния. - СПб., 1904. - С. V, 3, 6, 94.
 - 45 Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГО України). - Ф.57. - Оп. 2. - Спр. 222. - Арк. 5.
 - 46 Елагин В.Е. Националистические иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности в Крыму). - Казань, Татарское книжное издательство, 1992. - С. 102.
 - 47 Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - С. 97.
 - 48 Голос татар. - 1917. - 11 листопада.
 - 49 Бочагов А.К. Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. - Симферополь, Крымгосиздат, 1930. - С. 42.
 - 50 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 109. - Арк. 49.
 - 51 Там само. - Арк. 50.
 - 52 Там само. - Арк. 51.
 - 53 Там само. - Арк. 50.

-
- 54 Там само. - Арк. 51.
55 Голос татар. - 1917. - 14 жовтня.
56 Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 50.
57 Боечко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994. - С. 32.
58 Зарубин А.Г. К истории Милли-Фирка (Национальной партии). // Крымский музей. - 1994. - № 1. - С. 42.
59 Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - С. 97.
60 Там само - С. 96.
61 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк. 23.
62 Гарчев П.Г., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавріда. - К., Політвидав України, 1990. - С. 28.
63 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 17 зв.
64 Надинский П.Н. Вказана праця. - Ч. 2. - С. 36.
65 Там само - С. 41.
66 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 312. - Арк. 12.
67 Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 42; Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Т. 1. - С. 102.
68 Надинский П.Н. Вказана праця. - Ч. 2. - С. 42 - 43.
69 Там само - С. 45.
70 Там само. - С. 36 - 37.
71 Королёв В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). - С. 31.
72 Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 286.
73 Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - С. 86.
74 Там само. - С. 88.
75 Там само. - С. 89; Королёв В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года. - С. 49 - 50.
76 Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 49.
77 ЦДАГО України. - Ф. 57. - Оп. 2. - Спр. 221. - Арк. 24.
78 ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 313. - Арк. 84 - 85.
79 Там само. - Арк. 88.
80 Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 54, 58.
81 Боечко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Вказ. праця. - С. 19.